

Zitierhinweis

Pařík, Arno: review of: Kateřina Králová / Hana Kubátová (eds.), *Návraty. Poválečná rekonstrukce židovských komunit v zemích středovýchodní, jihovýchodní a východní Evropy*, V Praze: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2016, in: *Český časopis historický*, 2017, 2, p. 574-579, DOI: 10.15463/rec.864841418

český časopis historický

copyright

Dieser Beitrag kann vom Nutzer zu eigenen nicht-kommerziellen Zwecken heruntergeladen und/oder ausgedruckt werden. Darüber hinausgehende Nutzungen sind ohne weitere Genehmigung der Rechteinhaber nur im Rahmen der gesetzlichen Schrankenbestimmungen (§§ 44a-63a UrhG) zulässig.

slovenskej ľudovej strany, Hlinkovej gardy, Deutsche Partei) či najvyšších štátnych úradov vrátane Kancelárie prezidenta republiky v prospech svojich protežantov. Tieto tlaky vzápätí vyvolávali vlnu inštitucionálnych i personálnych kompetenčných sporov a najmä korupciu, ktorá bola pre celý arizačný proces (nielen na Slovensku) charakteristická a trvalo prítomná. Možno, že práve tu bola príležitosť zrovnávať postupy Štátneho pozemkového úradu s činnosťou Ústredného hospodárskeho úradu, ktorý mal na starosti arizáciu židovských podnikov, alebo s činnosťou okresných úradov, ktoré riadili arizáciu židovského domového majetku.

Pozemková reforma a z nej vyplývajúca arizácia poľnohospodárskeho majetku mali na Slovensku ešte jednu príznačnú črtu. Zatiaľ čo arizovanie podnikov a domov prestalo byť od roku 1943 pre záujemcov príťažlivé, snaha získať parcelovanú židovskú pôdu trvala u roľníckych vrstiev obyvateľstva až do konca existencie štátu. V tomto smere autorka koriguje aj predchádzajúce, prinajmenšom trochu zjednodušujúce predstavy o celkovom priebehu arizácie na Slovensku a naznačuje aj jednu stránku o komplikovaných vzťahoch väčšinového obyvateľstva k prenasledovaným židovským spoluobčanom. Doterajšie výskumy totiž ukazujú, že to boli predovšetkým drobní slovenskí roľníci, ktorí na jednej strane usilovali o získanie prídeltu z arizovanej židovskej pôdy, no na druhej strane práve oni najviac zachraňovali s rizikom ohrozenia vlastného života a života svojich rodín, židovské osoby. O týchto súvislostiach autorka síce vo svojej knihe nehovorí, no jej výskumy a závery prinajmenšom inšpirujú ku kladeniu si podobných otázok a k hľadaniu racionálnych odpovedí na ne. To je jeden z najdôležitejších prínosov každej odbornej historickej práce.

Súčastou recenzovanej knihy je šesťnásť príloh, ktoré majú nielen ilustratívny, ale aj samostatný poznávací charakter. Prílohy tvorí text základných právnych noriem vzťahujúcich sa k pozemkovej reforme, úryvky z rokovania parlamentu k danej téme, niekoľko dobových dokumentov a štatistických údajov centrálného i regionálneho charakteru, ako aj tabuľky o výsledkoch pozemkovej reformy z diel vyššie spomínaných autorov. Podobný postup, ako aj viaceré inšpiratívne otázky v samotnom texte naznačujú smery ďalšieho odborného postupu tejto zložitej a zaujímavej problematiky, v ktorej výskume zrejme M. Fiamová alebo iní autori budú ďalej pokračovať a prehľbovať jej poznanie.

Ivan Kamenec

Kateřina KRÁLOVÁ – Hana KUBÁTOVÁ (edd.)

Návraty. Poválečná rekonstrukce židovských komunit v zemích středovýchodní, jihovýchodní a východní Evropy

Univerzita Karlova v Praze, Karolinum 2016, 388 s., ISBN 978-80-246-3271-1.

Zatímco hlavní pozornost výzkumu období holocaustu byla až donedávna zaměřena především na samotné „konečné řešení“ a případně dobu předcházející, autoři publikace *Návraty* se soustředí na bezprostředně poválečné období – od konce války až po Stalinovu smrt – jako na období, které k příběhu šoa neoddelitelně patří, v mnohém je jeho následkem a pokračováním. Je to nápadné zvláště v oblasti východní Evropy, kde asimilace nebyla tak

pokročila a vztahy Židů s místními obyvateli byly zatížené mnoha resentimenty nebo byly vysloveně nepřátelské. Také samotné „konečné řešení“ zde v důsledku historického vývoje a nacistických válečných operací probíhalo v mnoha směrech odlišným způsobem, v daleko rozsáhlejších dimenzích a v brutálnějších formách, než tomu bylo ve většině západoevropských zemí.

Kniha je výsledkem výzkumu autorského týmu studentů doktorských a magisterských programů Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy. Téma otevírá nový pohled na poválečné dějiny a uvádí nás do dosud málo známé a probádané problematiky. Vzpomínky více než stovky přeživších šoa, jejichž výpovědi autoři v knize citují, byly vybrány z *Archivu vizuální historie Nadace pro výzkum Šoa Univerzity jižní Kalifornie* (Visual History Archive, University of Southern California, Shoah Foundation – dále VHA). Její rozsáhlý archiv je vedle desítky evropských měst a institucí přístupný také v *Centru vizuální historie MALACH* v knihovně Matematicko-fyzikální fakulty UK na Malostranském náměstí v Praze. Jedná se o první českou práci, která systematicky využívá převážně cizojazyčný materiál audiovizuálních interview tohoto archivu v takovém rozsahu ke komplexnímu historickému výzkumu osudů jednotlivců a židovských komunit v oblasti, pokrývající prostor celé středovýchodní, jihovýchodní a východní Evropy. Délka řešení projektu byla omezena na jeden rok, přesto se autorům podařilo zpracovat kapitoly knihy velmi důkladně a úspěšně tak propojit širší historický kontext s interpretací osobních svědectví přeživších do plastického obrazu jejich poválečných osudů.

Svědectví přeživších šoa jsou nepochybně klíčovým zdrojem výzkumu sociálních a kulturních souvislostí paměti, kterému je v posledních desetiletích věnována stále stoupající pozornost. Využití vzpomínek přeživších pro bádání o historii, paměti, narativitě a identitě není ovšem nic nového. Tyto vzpomínky poskytují v syrovém stavu lidskou zkušenost, vzniklou v extrémních podmínkách. Zprostředkují informaci o člověku vystaveném násilí, krajnímu vyčerpání a dlouhodobé deprivaci, jejíž celkové souvislosti jsou ještě dnes jen obtížně pochopitelné a vysvětlitelné. Tato svědectví jsou navíc často jediným pramenem, který vůbec existuje k poznání skutečného průběhu šoa z pohledu obětí.

Rozhodující důležitost však mají tato svědectví při výzkumu poválečných osudů přeživších. Jejich svědectví a vzpomínky nás konfrontují s tehdejší situací a odhalují jejich skeptické vidění poválečné situace. Ukazují hlubokou frustraci přeživších a jejich zklamání z poválečné společnosti, která zažila protizidovskou agitaci a perzekuci a byla jí hluboce poznamenána, její opakující se údiv a často odmítavou reakci nad návratem přeživších. Na druhé straně se setkáváme se snahou přeživších zapomenout a najít pro sebe nějakou cestu do společnosti: to se jen zčásti projevilo silnější asimilační tendencí, daleko častěji naopak posílením židovské identity, která vedla přeživší k co nejradikálnější změně jejich postavení a k emigraci do Izraele, západní Evropy či zamoří. Současně je zřejmé, že se mnohým z postižených nepodařilo zbavit traumatických zážitků po celý zbytek života.

Souboru případových studií předchází dva obecnější úvodní texty. Materiálům z databáze VHA a možnostem jeho využití v kontextu orální historie se věnuje studie Jakuba Mlynáře *Minulost jako vzpomínka a vyprávění*. Ta informuje o základních parametrech VHA a zabývá se otázkami metody sběru a možností sekundární interpretace

těchto svědectví. V současnosti VHA obsahuje téměř dvaapadesát tisíc interview s přeživšími a svědky šoa, která jsou výsledkem monumentálního orálně-historického projektu, realizovaného v letech 1994–2000 v padesáti šesti státech a ve dvaatřiceti jazycích (celkem představuje více než 107 000 hodin audiovizuálních nahrávek, přičemž průměrný rozhovor trvá dvě hodiny). Pro efektivní badatelské využívání nabízí databáze možnost detailního vyhledávání podle různých kritérií (jména osob, životopisná data, geografické údaje, letopočty), nebo využití tezauru 65 tisíc klíčových slov k různým tématům (místo, čas, organizace, jména, města a sídla), ale také prožitková klíčová slova (zranění, strach, hlad, migrace, transporty) nebo charakteristiky sociologické, antropologické či etické (zrada, vina, směnný obchod, náboženství, manželství, antisemitismus), umožňující poměrně snadno identifikovat konkrétní interview a jeho významové segmenty. Zvláštní důraz je přitom kladen na rozhovory vedené v původních národních jazycích, které jediné jsou schopny poskytnout plný a nezkrácený obsah orálního poselství – k případovým studiím „Návratů“ bylo využito rozhovorů v sedmnácti jazycích (nejvíce v ruštině, polštině, maďarštině, bulharštině, češtině a slovenštině, srbštině, chorvatštině, řečtině a rumunštině).

Výběr rozhovorů z databáze VHA si autoři třinácti případových studií zvolili podle tématu, tedy především podle jazyka či geografické oblasti. Snažili se seznámit s co největším počtem dostupných rozhovorů k danému tématu. Z nich pak vybrali průměrně deset až dvacet nejvíce relevantních rozhovorů pro každou studii. Na jejich přiblížení jsou pak v nezbytné stručnosti sledovány některé židovské osudy v daném regionu, které svojí konkrétností přesvědčivě dokreslují osudy jednotlivců, mají však obvykle obecnější platnost. Ačkoli výběr nemůže být statisticky reprezentativní, prokazují všechny studie snahu o vyváženost analyzovaného vzorku jak podle historické zkušenosti (internovaní, ukrývání, odbojáři, uprchlíci), tak podle jejich demografických charakteristik (pohlaví, stáří, vyznání, smíšená manželství) nebo podle geografické oblasti.

Jak známo, svědectví oral history poskytují poněkud odlišný obraz minulosti než tradiční metody historického výzkumu – nejde primárně o faktografii, ale o komplexnější obraz, nikoli o to, co se přesně událo, ale spíše jaký byl prožitek zúčastněného svědka. Přínos orální historie tak nespočívá primárně v rekonstrukci minulosti, ale v možnosti porozumět tomu, jak lidé tehdejší události vnímali a prožívali. Jedná se tedy o výrazně subjektivní pohled, který však přesto může hrát roli důležitého svědectví. Lidská paměť vykazuje po letech často sníženou přesnost, současně si však uchovává jedinečnou autentičnost, pamatuje detaily či osobní vztahy nebo vyjimečné události. Každé svědectví však představuje vysoce komplexní téma, na jehož úplné prozkoumání nestačí jediný badatel ani vědní obor.

Druhá obecná kapitola „Návrat domů?“ z pera Hany Kubátové se snaží objasnit, co vlastně znamenají tyto „návraty“, jaké byly jejich dopady na to s čím, proč a jak se přeživší po návratu identifikovali a jak případně probíhala komplikovaná obnova místních židovských komunit. Zatímco v Terezíně bylo ještě možné vzpomínat na život před deportací, později byly takové vzpomínky rozbity nebo vytěsňeny novými otřesnými zážitky. „Návraty“ tak na většině míst žádnými skutečnými návraty nebyly, protože lidé mezitím ztratili schopnost identifikovat se se svým bývalým domovem a životem.

Teprve tato setkání obvykle znamenala rozpoznání všech důsledků válečné katastrofy, kterou si dříve jeho oběti neuměly nebo nemohly představit v plném rozsahu (včetně čekání na návraty příbuzných a známých). Zahrnují i střetnutí s místní většinovou populací, která se k navrátilcům chovala až na výjimky (Jugoslávie, Řecko) převážně lhostejně nebo vysloveně nepřátelsky. Navazovala komplikovaná pátrání po věcech, ukrytých před odchodem do „lágru“ a většinou neúspěšné pokusy o restituci rodinného majetku, vedoucí ke stavu naprosté psychické deprivace, kterou bylo jen velmi obtížné překonat. Často pak následovaly konfrontace s místními autoritativními nebo totalitními režimy, které po řadě zklamání končily obvykle emigrací přeživších do rodícího se Izraele nebo do zemí západní Evropy či do Ameriky. Vypovídají o tom i vysoké počty poválečných emigrantů, kterých v letech 1948–1949 odešlo z Polska 120 000, z Rumunska 40 000, Maďarska 20 000 a z Československa 15 000. Tato emigrace pokračovala podle možností i v následujících desetiletích až do konce dvacátého století.

Celková koncepce knihy *Návraty. Poválečná rekonstrukce židovských komunit v zemích středovýchodní, jihovýchodní a východní Evropy* je snad až příliš široká a obsahově náročná. Jednotlivé případové studie jsou rozděleny do tří geografických souborů, které uvádějí tři obecnější zastřešující kapitoly věnované historii a podmínkám existence židovských komunit v souvislosti s novodobým vývojem těchto států a jejich společnosti. Středoevropský region zahrnuje Československo (autorka Dorota Tabitha Moravská), Polsko (Michaela Kůželová) a Maďarsko (Petr Balla), tedy státy, jejichž židovské komunity mají hlubší historické kořeny a které po několik století spojovala alespoň částečná příslušnost k Rakousko-Uherské monarchii. Jak ukazuje v úvodní studii Jiří Vykoukal, s výjimkou pokročilejší asimilace na západě docházelo v těchto regionech k velmi rozmanitému vývoji židovských komunit, které se ale vesměs dříve nebo později dostaly do sporu s místními nacionalisticky orientovanými režimy.

Poněkud odlišná byla v důsledku převažujícího agrárního hospodářství, slabší střední třídy a specifických geografických podmínek situace židovských obcí ve státech jihovýchodní Evropy – Bulharsku (Jan Procházka), Rumunsku (Jiří Kocian), Jugoslávii (Karin Hofmeisterová) a Řecku (Kateřina Králová), jejichž vývojem se v úvodní studii souborně zabývá Kateřina Králová. Největší počet států s početným židovským osídlením byl však součástí východoevropského „pásma osídlení“, do něhož zasahovaly Litva a Lotyšsko (Daniel Putík), z části Estonsko (Olga Lukešová), Bělorusko (Nikola Karasová) a Ukrajina (Vladka Votavová a Tereza Vorlová), Rusko (Tereza Vorlová) a Moldavsko (Filip Šisler), o nichž píše ve své zastřešující studii Kateřina Šimová. Tyto východní státy spojuje nejen odlišný průběh „konečného řešení“ a množství obětí, ale také skutečnost, že se v poválečném období staly vesměs součástí sovětského impéria a jejich židovské menšiny tak sdílely osudy sovětských Židů.

Uvedených třináct případových studií, věnovaných postavení židovských komunit ve státech středovýchodní Evropy a jejich poválečným osudům je zpracováno na základě novější sekundární literatury se stálým zřetelem na širší společensko-politické souvislosti a na jejich vztahy s místní většinovou společností. Poskytují tak v české literatuře dosud ojedinělý přehled o historii a charakteru židovských komunit v celé východoevropské oblasti od konce středověku až po moderní dobu. Současně však otevírají nový pohled na

problematiku šoa a jeho důsledků, na zbytky otřesených židovských komunit a další utváření identity a osudů jednotlivců. Jejich poválečná situace vedla podle některých autorů vedle snahy o ještě důslednější asimilaci naopak k posílení židovské identity a po řadě dalších zklamání většinou také k emigraci do Izraele či do zámoří, tedy míst co nejméně poznamenaných „konečným řešením“. Ve skutečnosti ovšem pokračovala jejich konfrontace s minulostí a životními podmínkami v poválečných východoevropských státech po řadu následujících desetiletí až do konce dvacátého století.

Jednotlivé případové studie jsou zpracovány podle podobné struktury: v úvodu autoři podávají komentovaný přehled nejdůležitější sekundární literatury, ze které čerpají, dále informují o způsobu výběru svědectví přeživších z databáze VHA, která jsou hlavním zdrojem informací o jejich návratech a dalších osudech. Samotné studie jsou uspořádány chronologicky a opatřeny obecnějším výkladem o historii místní židovské komunity a jejích vztahů s většinovou společností zejména v meziválečném a předválečném období. Tyto zkušenosti umožňují zasadit zážitky a zkušenosti přeživších do širších společensko-politických a historických souvislostí a lépe tak pochopit jejich zvláštní a často obtížně řešitelnou životní situaci. Podrobněji jsou zpracovány samotné události „konečného řešení“ v daném regionu, které jsou rozhodující pro pochopení poválečné situace přeživších.

Nejpodrobnější část případových studií je však věnována hlavnímu tématu, totiž „návratům“ přeživších z lágrů a z úkrytů v lesích, jejich změněné identitě a snaze o návrat do většinové společnosti, v níž bylo jejich místo válkou a nacistickou perzekucí silně otřeseno. Četné byly problémy, s nimiž se tito lidé setkávali po návratu: s nezájmem a nepochopením, s neochotou vracet uschovaný nebo rozkradený majetek, s potíží se získáním předválečných příbytků a domů, s neúspěšnými restitucemi rodinného majetku a zabezpečením základních životních podmínek, včetně konfrontací s novými vlnami antisemitismu a protižidovské nenávisti. Přes výhradně osobní a jedinečná svědectví přeživších se z odstupu zdá, že tyto zážitky byly do značné míry prožívány podobně a že k nim docházelo v době „návratů“ na většině míst Evropy.

Mnohé případové studie jsou zpracovány velmi důkladně a přinášejí zajímavé a pro většinu domácí historické obce většinou neznámé okolnosti, jsou však příliš obsáhlé, než aby bylo možné na všechny upozornit. Zvláště poučné jsou příběhy Židů v těch zemích, s jejichž složitou novodobou historií se někteří z nás dosud neměli příležitost podrobněji seznámit – jako například s osudy židovských menšin pobaltských států Litvy, Lotyšska a Estonska, nebo se zvláště tragickými osudy židovské komunity v Řecku. Stejně je tomu s „návraty“ Židů z okupovaných území Sovětského svazu, poskytujícími otřesný zážitek v podobě poválečných prověrek NKVD se stále opakovaným dotazem: „Jak to, že jsi přežil právě ty?“ a následnou internací v pracovních lágrech. V každém případě je užitečné se k jednotlivým kapitolám vracet a proniknout tak hlouběji do příběhu východoevropských židovských komunit, které tvořily po staletí vzájemně provázaný a poměrně prosperující svět, který byl katastrofou šoa a následnou protižidovskou politikou většiny poválečných nedemokratických režimů zcela zničen. Editorky zdůrazňují, že v této výzkumné práci není možné usilovat o vyčerpání všech souvislostí nalezených svědectví. Důležitější však je, že zde byl učiněn první systematický pokus otevřít tuto problematiku a využít svědectví

preživších jako autentického zdroje k analýze jejich osudů v poválečném období, k němuž jinak většinou chybí dostatečné historické dokumenty.

Arno Pařík

Jaroslav PÁNEK

Historici mezi vědou a vědní politikou

Pardubice, Univerzita Pardubice 2016, 730 s., ISBN 978-80-7560-027-1.

Jaroslav Pánek (* 1947) patří v českém kontextu k osobnostem s ojedinělou zkušeností: prolnutí vědecké akribie s jazykovými kompetencemi a vysokými manažerskými posty v akademické sféře (prorektor Univerzity Karlovy, místopředseda Akademie věd ČR, ředitel Historického ústavu AV ČR, aktuálně ředitel Českého historického ústavu v Římě) je něčím výjimečným, zkušeností, kterou prakticky nikdo jiný nedisponuje. Zejména jsou v tomto směru jedinečná jeho praktická setkání s oním prolínáním poznávání a proměňování úkolů obou sfér institucí vědy – včetně řízení obou hlavních typů vědeckých institucí v České republice. Výrazně to ukazuje i tato kniha, vycházející z řady studií a dalších textů, které však autor pro vydání zrevidoval, případně doplnil s ohledem na současný stav poznání problematiky, zejména pak s ohledem na vlastní stále pokračující výzkumy, mj. k dějinám Českého a Československého historického ústavu v Římě.

Po knize *Historici mezi domovem a světem*,¹ která ukazovala výsledky Pánkova historiografického bádání, zde autor (a také Univerzita Pardubice, jejímž je čestným doktorem) přichází u příležitosti sedmdesátých narozenin s jejím pendantem, který první knize odpovídá i svou grafickou podobou. Autorem zasvěcené předmluvy je Petr Vorel.

Kniha *Historici mezi vědou a vědní politikou* je rozčleněna do pěti vnitřně strukturovaných oddílů, které zachycují jednotlivé okruhy aktivit a diskusí, do kterých autor zasáhl. První – nejobsáhlejší – oddíl je věnován organizačním základům činnosti historiků na přelomu 20. a 21. století. Soustřeďuje pozornost na záměry Univerzity Karlovy v budování globální sítě partnerských univerzit (přináší mj. autorovy vybrané podrobné „audity“ zahraničních univerzit, které v letech 1997–2000 napsal jako prorektor pro zahraniční vztahy UK), tematizuje rozvoj Historického ústavu AV ČR (Pánek byl jeho ředitelem v letech 1998–2005) v době, kdy bylo třeba – i v polemikách s nejvyššími představiteli státu a občas také univerzit – hájit autonomii Akademie věd, resp. potřebnost akademických ústavů v systému české vědy.

Výbor následně dokumentuje velkou roli J. Pánka v organizaci české historické vědy, zejména ve vazbě na profesní sdružení Historický klub (Sdružení historiků ČR), který s tehdejší celostátní výborem na konci 20. století výrazně podnítl k rozvoji jeho dnešních mnohostranných aktivit, o čemž vypovídají pravidelné referáty o činnosti Historického klubu v letech 1996–2002. Sem patřila také iniciace a zapojování se do organizace sjezdů

1 Jaroslav PÁNEK, *Historici mezi domovem a světem. Studie – články – glosy – rozhovory*, Pardubice 2013, recenze ČČH 113, 2015, s. 214–218.